

УДК 159. 923. 54'876

О. Ю. Набочук

ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС У ПРОБЛЕМУ СТРУКТУРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті окреслено наукові праці, в яких розкривається зміст компонентів екологічної свідомості людини. Охарактеризовано властивості екологічної свідомості індивіда, в основі яких покладено ознаки свідомої діяльності людини. Описано когнітивну або інтелектуально-пізнавальну, перцептивно-афективну та емоційно-вольову, мотиваційно-поведінкову, ціннісно-орієнтаційну складові екологічної свідомості особистості. Охарактеризовано типи екологічної свідомості особистості.

Ключові слова: екологічна свідомість, структура екологічної свідомості, когнітивна або інтелектуально-пізнавальна, перцептивно-афективна та емоційно-вольова, мотиваційно-поведінкова, ціннісно-орієнтаційна складові екологічної свідомості особистості.

В статье дана характеристика научным трудам, в которых раскрывается содержание компонентов экологического сознания человека. Обоснованы качества экологического сознания индивида, в основе которых находятся признаки сознательной деятельности человека. Описаны когнитивная или интеллектуально-познавательная, перцептивно-аффективная и эмоционально-волевая, мотивационно-поведенческая, ценностно-ориентационная составляющие экологического сознания личности. Дана характеристика типам экологического сознания личности.

Ключевые слова: экологическое сознание, структура экологического сознания, когнитивная или интеллектуально-познавательная, перцептивно-аффективная и эмоционально-волевая, мотивационно-поведенческая, ценностно-ориентационная составляющие экологического сознания личности.

In this article scientific researches which deal with the components of ecological consciousness of a person were characterized. The qualities of the ecological consciousness of an individual were described; these qualities are based on the characteristic features of the consciousness activity of the person. Cognitive or intellectual, perceptual and affective, emotional and willing, motivational and behavioural, value-orientated components of the ecological consciousness of the person were distinguished. The types of ecological consciousness of the person were characterized.

Key words: ecological consciousness, the structure of ecological consciousness, cognitive or intellectual, perceptual and affective, emotional and willing, motivational and behavioural, value orientated components of the ecological consciousness of the person.

Постановка проблеми. Проблема сутності, структури та типів екологічної свідомості особистості не є новою у науковій літературі. Хоча актуальність цієї теми викликається, передусім, тим, що в психології до сих пір немає загальновизнаних точок зору щодо сутності та структури екологічної свідомості особистості. Більшість дослідників (О. В. Гагарін, Н. Ж. Дагбаєва, Г. Діордієва, О. В. Король, А. М. Львовичкіна, Б. А. Навроцький, Н. Негруца, Л. Я. Полянінов, Ю. О. Саунова, В. О. Скребець, С. В. Совгіра, О. В. Федюк, М. В. Хроленко) виокремлюють компоненти екологічної свідомості людини. Інші дослідники (В. Р. Бганба, В. Є. Борейко, Т. О. Євдокимова, І. Д. Зверев, Е. Д. Кайрис, Н. О. Лизь, Н. Ф. Реймерс, А. В. Сімакіна, Т. І. Суравегіна, О. В. Яблоков) вважають, що більш доцільно описувати екологічну свідомість з урахуванням базових характеристик кожного компоненту цілісної структури цього утворення. Отже, опишемо наявні в науковій літературі теорії та концепції, що допоможе нам зробити власні узагальнення та дати визначення екологічної свідомості суб'єкта як особистісного утворення.

Так, **завданнями** нашої статті є:

1. Окреслити наукові праці, в яких розкривається зміст компонентів екологічної свідомості людини.
2. Охарактеризувати властивості екологічної свідомості індивіда, в основі яких покладено ознаки свідомої діяльності людини.
3. Описати когнітивну або інтелектуально-пізнавальну, перцептивно-афективну та емоційно-вольову, мотиваційно-поведінкову, ціннісно-орієнтаційну складові екологічної свідомості особистості.

Аналіз останніх досліджень. У своєму дослідженні Ю. О. Саунова екологічну свідомість майбутнього вчителя біології розглядає як складне особистісне утворення, що вміщує у собі знання про навколишній світ, природоохоронні вміння, психічні дії, які забезпечують узагальнене й цілеспрямоване відображення зовнішнього світу, простору тощо, прогнозування наслідків поведінки та діяльності, контроль й управління діями особистості. До структури екологічної свідомості майбутнього вчителя біології Ю. О. Саунова зараховує п'ять компонентів: мотиваційно-ціннісний, інтелектуально-пізнавальний, діяльнісно-оцінний, рефлексивний та емоційно-вольовий [18, с. 29].

Вивчати наукові форми екологічної свідомості, І. О. Євтєєв тлумачить її як різновид свідомості, де основою є наукове пізнання. Ця свідомість, вважає вчений, оперує об'єктивними моделями взаємостосунків у межах природи, між природою і людиною і включає в себе і клопотання, й інтереси суспільства, людства в його теперішньому і майбутньому. Наукова свідомість, зазначає дослідник, вміщує переконання та погляди. Переконання – частіше за все гіпотетичні оцінювальні судження, які мають як психоемоційну, так і раціонально-аналітичну складову, що охоплює будь-яку конкретну сторону як природного, так і соціального світопорядку. Погляди – це конкретизовані, переважно емпіричні оцінки дійсності, які не обов'язково можуть припускати наявність у їх структурі філософсько-інтелектуального елемента, і володіння якими доступно, в принципі, будь-якій людині, будь-якій епосі. Погляд – це первинна форма не відображувальної, а аналітичної за своєю суттю свідомості [цит. за 7, с. 17].

Зазначаючи, що екологічній свідомості властиві всі ознаки свідомої діяльності людини, А. М. Львовичкіна включає до її складу такі компоненти: 1) когнітивний – психічне відображення природного, соціального, штучного та внутрішнього середовища; 2) емотивний – ставлення до цього середовища; 3) конативний (поведінковий) – саморефлексія та саморегуляція в навколишньому середовищі [6, с. 72]. На думку вченої, аналізуючи екологічну свідомість саме за допомогою цієї структури, можна визначити, як саме людина сприймає оточуюче середовище, як ставиться до нього та як поводить у довіллі [6].

Виклад основного матеріалу. Г. Діордієва у структурі екологічної свідомості виокремлює три складові: соціокультурну, психолого-педагогічну та природничо-наукову [7, с. 42–43]. Соціокультурна складова, вважає дослідниця, забезпечує розуміння особистістю гармонійності людини, природи та суспільства взагалі, розуміння взаємозв'язків між цими компонентами тощо. Дослідниця характеризує як матеріальну, так і духовну культуру суспільства, а також індивідуальні здібності людей та їхню моральність, вихованість. Соціокультурна складова, вважає Г. Діордієва, забезпечує формування особистості як активного члена суспільства. Психолого-педагогічна складова безпосередньо пов'язана з екологічним вихованням та навчанням, наголошує на ролі екологічної культури та природоохоронної діяльності у формуванні особистості. В свою чергу, природничо-наукова складова передбачає екологічну підготовку, у ході якої особистість здобуває знання про природу, що впливає на формування її екологічного світогляду та вміння вести природоохоронну діяльність [7].

О. В. Гагарін в структурі екологічної свідомості виокремлює чотири компоненти:

I – когнітивний або інтелектуально-пізнавальний (сукупність екологічних знань і уявлень, екологічність цих уявлень, знання про взаємозв'язки в системі «Людина-Природа» і в самій природі; екологічне мислення, пам'ять тощо);

II – перцептивно-афективний та емоційно-вольовий (екологічні перцепція, афект, воля; ставлення людини до природних об'єктів);

III – мотиваційно-поведінковий (практичний досвід, навички безпосередньої взаємодії людини з природними об'єктами, її готовність і прагнення до такої взаємодії; цей компонент вміщує певні стратегії – передбачувана поведінка, її цілі – екологічне цілепокладання, врахування поведінки людини, наслідків прийняття екологічно доцільних рішень, програмування, прогнозування, нормативи в сфері взаємодії з природою та технології взаємодії людини з природою тощо);

IV – ціннісно-орієнтаційний (еколого-зорієнтовні цінності, які зумовлюють відповідну поведінку людини в сфері природи за допомогою застосування наявних знань і уявлень, практичного досвіду і навичок взаємодії людини з природними об'єктами, вивчення яких пов'язане із самовихованням, а відповідно, – з екологічною самосвідомістю, самооцінкою, самоконтролем і відповідальністю).

Розглянуті особливості екологічної свідомості, вважає О. В. Гагарін, в цілому є характерними як для окремої особистості, так і для тої чи іншої спільності людей [4, с. 48].

До структури як індивідуальної, так і суспільної екологічної свідомості, на думку В. О. Скребця, входять атрибути соціального культурно-історичного досвіду, суб'єктивна приналежність та спрямованість особистості на об'єкти і явища екологічної дійсності, орієнтація свідомості на предмети і явища природного світу; використання прийнятих в цьому суспільстві нормативів екологічної взаємодії з природою; поєднання чуттєвих і раціональних аспектів того культурно-історичного досвіду, який засвоєний цим поколінням людей і конкретним індивідом. Такий досвід опосередкований нормами і заборонами, знаково-символічними функціями взаємодії зі світом, прийнятими в цій соціальній групі [10].

До основних властивостей або ознак екологічної свідомості автор зараховує:

– соціальний характер екологічної свідомості, зумовлений прийнятими в суспільстві нормами, цінностями, традиціями, які сформувалися;

– опосередкованість символами, знаками, в тому числі – й вербальними засобами сприймання людиною світу природи;

– саморефлексивність;

– внутрішній діалогізм та ін. [10].

Під буденною свідомістю В. О. Скребець вважає повсякденний рівень відображення індивідом зовнішнього світу на підґрунті емпіричного (побутового) пізнання явищ дійсності з орієнтацією на «здоровий глузд». Вчений виходить з того, що у складі буденної свідомості людей, у її психологічній сутності включена й екологічна складова тієї ж дійсності. Тому екологічна свідомість є рівнем психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія місця і ролі людини у біологічному, фізичному та хімічному світі, а також здатність суб'єкта до самоврегулювання та «наповнення» цього відтворення екологічним змістом. Екологічна свідомість, вважає В. О. Скребець, завжди ініційована суто екологічним сенсом. Основними властивостями екологічної свідомості, на думку вченого, є: за рівнем рефлексії – експліцитність (розгортання уявлень) та імпліцитність (їх згорнутість), за показником спрямованості – компліцитність (причетність людини до того, що свідомо чи підсвідомо відтворюється) [10].

В. О. Скребець вважає, що поняття компліцитності (особистісної залученості, причетності, уособленості) за змістом людської свідомості надає їй суб'єктивної значущості відносно того, що об'єктивно відтворюється з довкілля. Через цю властивість свідомість і стає екологічною. Екологічна дієздатність людини виявляється у спрямованості особистості до виконання відповідної дії – екологічної диспозиції (як специфічного плану поведінки і діяльності), способу дії стосовно тих або інших екологічно значущих цінностей. Біологічно адекватна, адаптивна екодиспозиція є так званою екопсихологічною атрибуцією, що складає основу еконормативної поведінки. Проте, зазначає вчений, поведінка може бути й екодевіантною, найбільш поширеною формою якої є та, що в своїй основі містить совметральну екодиспозицію (здатність верхувати, приборкувати і підкорювати природу своїм цілям, потребам та інтересам). Протилежна їй совмісійна екодиспозиція виявляється як здатність покійно, підлегло ставитися до навколишнього середовища, бути цілком залежним від природних сил і стихій [10, с. 11–12].

Деякі дослідники виокремлюють не компоненти чи структурні елементи екологічної свідомості, а так звані аспекти. Зокрема, аналізуючи зміст екологічної освіти в українському суспільстві, І. Д. Зверев та Т. І. Суравегіна виділяють такі аспекти, які знаходять своє відображення у формуванні екологічної свідомості особистості:

- засвоєння природнонаукових, суспільних і технічних знань про взаємодію суспільства та природи;
- формування ціннісного ставлення до світу людей і природи;
- розвиток потреби спілкування з природою, прояв активного ставлення до неї, турботи щодо її стану і в теперішньому, і майбутньому [4, с. 81–84].

Визначаючи сутність екологічної свідомості, ці ж автори зазначають: «Оволодіння екологічними знаннями, прийомами аналітичного мислення та інтелектуальними вміннями світоглядного характеру можна умовно позначити як інтелектуальну сторону переконань. Але не менш важливою психологічною основою є особистісна сторона переконань. До неї належить ставлення до природи та оцінка суб'єктом явищ, які виникають, мотивація, інтереси, моральна спрямованість особистості, впевненість у необхідності охорони природи тощо» [4, с. 81–84].

Займаючись дослідженням екологічної свідомості студентів технічного вищого навчального закладу, Н. О. Лизь розглядає цей феномен у розрізі наявності в його структурі так званих «аспектів» психічного відображення дійсності, які тою чи іншою мірою пов'язані зі знаннями та уявленнями щодо взаємодії в системі «суспільство – природа», з відповідними поведінковими та емоційними настановами щодо навколишнього суб'єкта природного середовища [цит. за 10, с. 29].

Н. Ф. Реймерс і О. В. Яблоков визначають екологічну свідомість як глибоке, доведене до автоматизму розуміння нерозривного зв'язку людини з природою, залежності благополуччя людей від цілісності та відносної стійкості (незмінності) природного середовища [8, с. 245].

В. Є. Борейко визначає екологічну свідомість як сукупність екологічних та природозахисних уявлень, світоглядних позицій, стратегій практичної діяльності, спрямованих на збереження об'єктів природи [1, с. 190].

А. В. Сімакіна, як і В. Є. Борейко, розглядає екологічну свідомість як тип світогляду, заснований на гармонійному зв'язку людини та природи. Екологічна свідомість, таким чином, є своєрідним орієнтиром, спрямованим на забезпечення стійкого розвитку людства на основі практичної діяльності суб'єктів, базовим елементом якої є підтримка екологічної рівноваги [1, с. 192].

Дослідники говорять також про масову, спеціалізовану та індивідуальну екологічну свідомість. При цьому наголошується на складній системі взаємостосунків між спеціалізованим й масовим рівнями екологічної свідомості. Екологічна свідомість, з огляду на свою відносну самостійність, активність тощо здатна регулювати ставлення людей до природи. Також в науковій літературі зазначається, що свідомість на високому рівні свого розвитку (в тому числі – екологічна) дозволяє перетворювати масову свідомість, вносити в неї наукове розуміння екологічних проблем [4; 5; 7; 10].

О. Н. Яницький вважає, що в загальному вигляді під екологічною свідомістю розуміють масову стурбованість населення станом навколишнього середовища. Загалом, зазначає науковець, екологічну

свідомість було би більш правильно називати «усвідомленням» або «розумінням» екологічної ситуації, що призводить до виникнення триєдиного процесу «сприймання – розуміння – дія», кожен елемент якого соціально, політично та культурно опосередкований. На основі узагальнених даних О. Н. Яницький до основних характеристик екологічної свідомості зараховує:

- стурбованість особистості станом навколишнього середовища;
- мобілізацію моральних ресурсів;
- здатність до ідентифікації джерела загрози і суб'єкта, який її породив;
- визнання потреби в співіснуванні суспільства та природи;
- індивідуальна мобілізація, тобто усвідомлення необхідності особистої участі в протесних, креативних та інших колективних діях;
- когнітивна мобілізація, тобто формування готовності до дій на основі осмислення інформації про існуючі ризики та небезпеки [цит. за 3, с. 97].

При цьому М. Лаурістін, Б. Фірсов та О. Н. Яницький виходять з позиції стурбованості та розуміння індивідом або соціальною групою необхідності прийняття так званої нової екологічної парадигми. Тобто, слід визнати, що люди мають виняткові властивості (порівняно з іншими живими істотами планети), і при цьому залишаються такими живими істотами, які не лише влучені в глобальну екосистему, біосферу, а можуть нести відповідальність за них. Людська діяльність вплетена в складну систему причинно-наслідкових та зворотніх зв'язків природи та суспільства, і останнє існує в такому біофізичному середовищі, що накладає серйозні обмеження на його діяльність. Тому, врахувавши оцінки стану навколишнього середовища в конкретній місцевості та готовність людей до участі в екодіяльності, виділяють такі типи екологічної свідомості:

- розвинена, багатостороння;
- одностороння, стурбована, негуманітарна;
- активна (з техніко-економічною домінантою);
- пасивна, традиційна (з виховною домінантою);
- активна, традиційна (з виховною домінантою) [2; 4; 6–9].

Отже, під *екологічною свідомістю особистості* ми будемо мати на увазі найвищий рівень відображення індивідом навколишньої дійсності, навколишнього середовища, що забезпечує гармонійне співіснування та взаємодію людини та природи. Сформована екологічна свідомість суб'єкта дозволяє йому сприймати навколишній світ та себе самого в цьому світі як елемент єдиної екосистеми, а метою взаємодії з природою є максимальне задоволення як потреб людини, так і вимог всього навколишнього простору. Екологічна свідомість забезпечує розуміння людиною розвитку індивіда та природи як процесу коеволюції, вигідного для обох сторін гармонійного єднання.

Екологічна свідомість – це здатність людини оперувати образами навколишнього середовища, образами соціальних взаємодій, дій з предметами, природних та культурних зв'язків. Екологічна свідомість дозволяє суб'єктові розглядати ці образи як умови, засоби, орієнтири своєї поведінки. Екологічна свідомість є певним рівнем свідомості особистості, що вміщує психічні здатності, які забезпечують включення людини в процес регуляції та саморегуляції діяльності, орієнтації та самоорієнтації людини в навколишньому просторі, середовищі тощо, оволодіння суб'єктом соціальними та культурними стереотипами, спрямованими на збереження природного середовища, вивчення природних зв'язків та космічних ритмів тощо.

Під екологічною свідомістю особистості ми також розуміємо індивідуально-своєрідну та неповторну ціннісно-смыслову систему побудови та інтерпретації екологічної реальності, планування поведінки та діяльності (своєї та інших) в навколишньому середовищі.

Також наголосимо, що в психологічній літературі виокремлюються такі типи екологічної свідомості: 1) антропоцентричний тип; 2) екоцентричний тип; 3) природоцентричний тип; 4) антропоекоцентричний тип.

Антропоцентричний тип екологічної свідомості – це система уявлень про світ, для якої характерним є протиставлення людини як найвищої цінності і природи як власності індивіда, сприймання природи як об'єкта односторонньої дії людини, потрібної лише їй одній прагматичний характер мотивів і цілей взаємодії з навколишнім середовищем тощо. Антропоцентрична екологічна свідомість є властивою для всіх сфер діяльності людини, в центрі уваги яких – фактор корисності для самої людини [1; 4; 6].

Екоцентрична екологічна свідомість – це стійка система уявлень про світ, для якої є характерними: зорієнтованість на екологічну доцільність, відсутність протиставлення людини і природи; сприймання індивідом природних об'єктів як повноправних суб'єктів, партнерів по взаємодії з людиною; розуміння людиною доцільності балансу прагматичної і непрагматичної взаємодії з природою [10].

Дана класифікація типів екологічної свідомості, вважає О. В. Гагарін, є недостатньою з точки зору її наукового обґрунтування, і тому її слід модернізувати та доповнювати з точки зору психології та педагогіки екологічної освіти [2, с. 50]. Зокрема, А. М. Львовчикіна говорить про доцільність доповнення до вказаних типів поняття про *природоцентричний тип екологічної свідомості*, відмінною рисою якого

є те, що природні об'єкти не наділяються властивістю виконувати суб'єктні функції, а спочатку приймаються як суб'єкти розвитку Природи в цілому, включаючи світ живої і неживої природи, людини, планету тощо [6, с. 73]. А. М. Кмець пропонує так званий *антропоєкоцентричний тип екологічної свідомості*, що припускає наявність взаємодоповнюючих екоцентричних і антропоцентричних цінностей в особистості в навколишньому середовищі, наприклад, урбанізованому [5, с. 97].

На нашу думку, останні два типи є досить суттєвими для визначення сутності екологічної свідомості. Адже перший, природоцентричний тип, наголошує на принциповій суб'єктності природи. У свою чергу, антропоцентричний тип є більшою мірою ціннісним, ніж перші три типи. На нашу думку, недоліками всіх цих підходів є такі два ключові моменти:

Досить чітка категоричність кожного з підходів, визнання лише своїх постулатів правильними, а інших – хибними, недопустимими, що, ми вважаємо, не може бути цілком прийнятним, адже предметом нашого дослідження є взаємодія людини з природою, навколишнім середовищем тощо.

Усі ці підходи не врахували того, що екологічна свідомість є формувальним компонентом екологічної культури особистості.

Тому, на нашу думку, слід було б доповнити наявну класифікацію типів екологічної свідомості *гармонійним типом*, який, крім тих характеристик, які входять до перерахованих нами чотирьох типів, вміщує також оцінювальний момент взаємодії та ставлення людини до природи в аспекті культури. Саме такий тип екологічної свідомості індивіда сприятиме формуванню його екологічної культури.

Наступні наші публікації будуть присвячені описові нормативної моделі екологічної свідомості старшокласника, а саме описові структурних компонентів та складових екологічної свідомості школяра як суб'єкта екопростору.

Література:

1. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / В. Е. Борейко / [издание второе, доп.] // Серия : охрана дикой природы, вып 21. – Киев, 2001. – 204 с.
2. Гагарин А. В. Природоориентированная деятельность учащихся как условие формирования экологического сознания : дис... : доктора пед. наук : 13. 00. 01 / Александр Валерьевич Гагарин. – М., 2005. – 193 с.
3. Діордієва Г. Підготовка учнівського активу до екологічної просвітницької діяльності / Г. Діордієва // Біологія і хімія в школі, 2005. – № 3. – С. 42–43.
4. Зверев И. Д. Экологические знания на уроках и после уроков / И. Д. Зверев, А. Н. Захлебный // Народное образование. – 1985. – № 2. – С. 81–84.
5. Кмець А. М. Екологічна свідомість майбутніх учителів: проблеми, зміст, типологія / А. М. Кмець // Вища освіта України. – 2001. – № 2. – С. 96–99.
6. Львовичкіна А. М. Екологічна психологія / А. М. Львовичкіна. – К. : Міленіум, 2003. – 122 с.
7. Негруца Н. А. Роль і місце практики в професійній освіті / Н. А. Негруца // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : Зб. наук. праць / [редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. – К., Вінниця : ДОВ Вінниця, 2000. – С. 258–261.
8. Реймерс Н. Ф. Охрана природы и окружающей среды : [словарь-справочник] / Н. Ф. Реймерс. – М. : Просвещение, 1992. – 320 с.
9. Саунова Ю. О. Формування екологічної свідомості студентів природничих факультетів у процесі навчально-виробничої практики : дис... : кандидата пед. наук : 13. 00. 04 / Юлія Олександрівна Саунова. – Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кіровоград, 2007. – 309 с.
10. Скребец В. А. Психологическая диагностика : [учебное пособие] / В. А. Скребец. – К., 1999. – 117 с.